

Валерій Скотний, доктор філософських наук, професор, академік, ректор
Дрогобицького державного педагогічного університету
імені Івана Франка

ПРОБЛЕМА РОЗВИТКУ У ФІЛОСОФІЇ. ІСТОРІЯ

“Історичних людей потрібно розглядати стосовно тих загальних моментів, які становлять інтереси, а отже, і пристрасті індивідів. Вони є великими людьми саме тому, що вони хотіли і здійснили величне, і притому не уявне та вигадане, а справедливе й необхідне”.

І. В. Ф. Гегель

Постановка проблеми. Ідея розвитку – одна з небагатьох, що становить невід’ємну частку сучасної духовної культури і стратегії мислення. Перед мислячою людиною завжди стояло питання: змінюється навколишній світ чи ні? А якщо змінюється, то чи мають ці зміни спрямованість? Чим зумовлені такі зміни, де їх витоки? Такі проблеми завжди хвилювали людство, і кожне покоління мислителів намагалося знайти на них відповідь. Спираючись на нагромаджений досвід і знання, філософія пропонувала різні концепції розвитку. Динаміка сучасності з її стрімкими змінами в соціальному житті, тривожними тенденціями та загрозами глобальних катастроф, зумовлених зростаючим раціонально-науковим впливом на природу, роблять необхідним як знання вже вироблених в історії філософії концепцій розвитку, так і нового розуміння дійсності. Продуктивне філософське осмислення світу не повинно ігнорувати концепції історичного розвитку. У філософії ця проблема вирішується в контексті *філософії історії*.

Як розділ філософського знання, філософія історії вивчає історичний процес, історичний розвиток буття людей. Філософському осмисленню може підлягти або всесвітня історія загалом, або відрізок всесвітньо-історичного процесу, або історія конкретного народу, конкретної цивілізації. Філософія історії об’єднує онтологічний і гносеологічний аспекти, її предметом виступає *історія, історичний процес, історичний розвиток*. У такому разі виникає питання – *що ж таке історія?*

Термін “історія” грецького походження, означає розповідь про минуле, про те, що ми знаємо. Історією називають: процес розвитку природи та суспільства; комплекс наук, які вивчають минуле людства. У науках про суспільство історія часто розуміється як соціальна дійсність, що відбулася, як події минулого суспільного буття. Люди та події стають історією, віддаляючись у часі,

залишаючись у минулому. *Історія – не лише минуле життя людей у часі, але й знання про це життя, сфера пізнання, яка фіксує події, факти, встановлює зв’язки між ними, інтерпретує їх*. Цим пізнанням займаються професіонали-історики, які вивчають минуле народу, країни, цивілізації. Вони розуміють під історією життя людей, яке було раніше, колись. Саме слово “історія” має на увазі те, що було “до нас”, “не сьогоднішнє”. Отже, історична наука немислима без урахування змін, що відділяють “вчора” від “сьогодні”. Кількість і масштаб цих змін можуть бути малими, але поза ними історія не існує.

У такому разі виникає запитання: як історія співвідноситься із сучасністю і що таке “сучасність”? Зазвичай під *сучасністю* розуміють певну звичну систему відношень, яка здається стабільною, але минуле також було сучасністю. *Сучасність – це історія, яка нічим не відрізняється від минулого. Все теперішнє відразу ж стає і минулим*. Навіть те, що відбулося з нами сьогодні вранці – це вже минуле, що неможливо повернути, як і найдавнішу подію. Історія – це зміни, постійна перебудова відношень, що здаються “стабільними”.

Філософська інтерпретація терміна “історія” ширша, ніж звична історична. У філософському розумінні історія часто використовується як синонім суспільства, соціальна дійсність взагалі. Під історією розуміють також процес розвитку соціальних систем. *Історія – це реальне життя людей, їхня сумісна діяльність, що виявляє себе в конкретних взаємозалежностях, подіях, фактах, які відбуваються в певний час і в певному місці. Історія – це те, що відбувається з конкретними людьми, це конкретні події суспільного життя, які проходять у реальному часі та просторі. Історія – це визначена послідовність подій, взаємопов’язаних між собою*.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Грецьке слово “історія” означає розповідь про минуле, про те, що дійсно було. Вже в Елладі виникла традиція розглядати історію як тип універсального знання про минуле. При цьому минуле пов’язувалося з теперішнім і майбутнім. Греки сприймали світ естетично, як завершений **Космос** із його гармонією та циклічністю. Всюди вони бачили кругообіг: стосується це **Космосу** чи життя людини. Рух по колу – геометричний образ вічності (коло не має ні початку, ні кінця) і часу (у своєму русі людина завжди перебуває “десь”, у певному “тепер”). Згідно з поглядом видатних античних філософів, у взаємовідношеннях вічності і часу пріоритет належить вічності.

Час, за **Платоном**, є образом вічності. Антична філософія історії є філософією вічного становлення, вічного повернення, періодичних світових пожеж (**Геракліт**), душепереселення та душеперевтілення (**Платон**). Схильні до узагальнень античні філософи скрізь бачили правильне чергування, але воно сприймалося ними не як щось безжиттєве. Про це свідчить антична трагедія з її особливою увагою до драматичних і трагічних моментів людської історії.

В епоху середньовіччя до філософії додається антична **ідея кругообігу**. З’являється тематика, що стане фундаментом для всієї подальшої історичної свідомості. Виникає тема Творця і творення (Бог та історія). Розвиток історії розуміється як процес творення єдиним божественним суб’єктом. Таке розуміння дає можливість сформулювати концепцію єдиної всесвітньої історії. З’являється ідея ключової події, якою є пришествя **Ісуса Христа**. Він, з одного боку, є “історичний факт”, а з іншого – момент поділу історії на період “до” і “після”. Перший прихід **Христа**, його страта, очікуване друге пришествя **Христа** – це вузлові пункти історії, свідчення тимчасовості людини, котра до свого гріхопадіння перебувала в царстві вічності (не старіла і не вмирала) і яка, пройшовши складний шлях очищення від здійснених нею гріхів, може повернутися у вічність.

Християнська концепція історії має есхатологічну спрямованість, тобто тверду переконаність у завершеності світу і людини. Кінець історії можливий лише в тому разі, якщо людство стане **Боголюдством**. Середньовічна філософія історії вносить історичне розуміння буття кожної окремої людини. Життя індивіда має свою історію, як і життя соціуму. Виділяється проблематика сенсу життя, обумовлена ідеєю

двох світів – божественного і тваринного. Так актуалізується **провіденціалізм** – погляд на історію як наперед визначену волею **Бога**. Передбачення спрямовує хід історії, її події, а також поведінку і діяльність людей.

Філософсько-релігійне осмислення історії яскраво виявилось у вченні **Августина Аврелія (Блаженного)** в V ст. Він вважав, що історія має початок і кінець. Вона має “**лінійну**” спрямованість. Час історії містить у собі минуле, теперішнє і майбутнє. Хід історичного часу, згідно з Августином, відрізняється трьома суттєвими подіями: першородним гріхом, очікуванням приходу Спасителя, стражданнями **Сина Бога** і утвердженням його дому – церкви. Таке розуміння історії Августином визначило всю подальшу філософію історії.

Мета статті. Дослідити:

1. Предмет філософії історії.
2. Рушійні сили історичного розвитку.
3. Концепції періодизації розвитку історії.

Виклад основного матеріалу. Деякі історики вважають, що історію неможливо обмежувати сферою минулого. Такої позиції дотримуються, зокрема, **Ф. Бродель** і **М. Блок**, відомі історики французької школи, яка отримала назву “**Анналі**” (літописи). Із їхньої точки зору історія – це хронологічний неперервний ланцюг подій, “наскрізне” життя людей у часі, в якому минуле, теперішнє і майбутнє розділені умовно, оскільки невід’ємні одне від одного. *Минуле втілюється в теперішньому, теперішнє щосекунди стає минулим, майбутнє неможливе без минулого і теперішнього.*

Філософія історії вивчає історію, абстрагуючись від різноманітних, специфічних, ситуативних проявів суспільного життя людей. Вона звертає головну увагу на деякі зміни подій у просторі і часі, вивчає єдність минулого, теперішнього і майбутнього людства, досліджує внутрішню логіку історичного процесу, його єдність і різноманітність (*не різноманітність подій, а різноманітність історії*). Історична наука вивчає хронологічну послідовність подій і фактів, їхню повну впорядкованість, приймаючи її як те, що дане. *Філософія історії досліджує об’єктивні, внутрішні, необхідні процеси та феномени дійсності, які повторюються.*

Тривалий період, до епохи Нового часу, пояснення історичного процесу здійснювалося на релігійній основі. Французькі просвітителі XVIII ст. відходять від ідеї Бога як джерела і творця світу, висунувши *ідею географічного детермінізму*. Найвидатнішим представником цієї течії був **Ш. Монтеск’є**. Він показав залежність

історії, суспільних явищ і людини від природних умов. Форму організації суспільства, державний устрій і навіть природу людини він ставив у залежність від географічного середовища. Від географічних умов залежить все. Навіть закони, які встановлює держава, мають брати до уваги фізичну географію країни: клімат – холодний чи теплий; розміри території, якість ґрунту, спосіб життя – землеробський, мисливський, скотарський тощо. Монтеск'є вважає, що влада клімату сильніша за всі влади.

Позицію **Ш. Монтеск'є** поділяв російський учений **Л. І. Мечников**. Він доводить, що основним фактором і джерелом народження цивілізації є великі ріки. Хронологічно першими були **річні** цивілізації. Вони народилися на берегах великих рік: Гангу, Нілу, Інду та ін. Річні цивілізації ізольовані, не взаємодіють, не розвиваються і рано чи пізно повинні були або поглинутися іншими цивілізаціями, або могли розвиватися у більш перспективну **морську** цивілізацію. Морські цивілізації, поступово охоплюючи цілі народи, набувають міжнародного характеру і переходять на береги океану. **Океанічні** цивілізації еволюціонують, багатіють, швидко розвиваються як унаслідок запозичень, так і морських завоювань (наприклад, Нового Світу – Америки). Природні умови, на думку Л.І. Мечникова, впливають не лише на розширення і розвиток цивілізації, але й на можливість панування одних народів над іншими.

Як **Монтеск'є**, так і **Мечников** стверджували, що спекотний клімат не є умовою прогресу суспільства. Різноманітність продуктів природи становить основу розподілу праці. Чим багатша природа, тим більш різноманітними можуть бути галузі виробництва, вища їхня спеціалізація та продуктивність праці.

Різноманітні природні умови стимулюють зростання суспільних потреб людини, але для їх здійснення необхідний певний рівень розвитку матеріального виробництва. Проте, не заперечуючи домінуючого впливу природних умов на розвиток суспільства, потрібно враховувати, що “батьківщиною” перших цивілізацій став не помірний, а спекотний клімат (Єгипет, Вавилон, Індія тощо).

Поряд із теорією *географічного детермінізму* епоха Просвітництва висуває інші концепції. Зокрема, історичний процес ставиться у залежність від розуму. Джерело розвитку і рушійна сила історії вбачались у *ступені вдосконалення інтелекту*. Спираючись на принцип: “думки правлять світом”, просвітителі пояснювали історичний процес

з ідей і теорій, що створювалися критично мислячими особистостями. Ці “герої” розробляють моделі розвитку суспільства і панують над натовпом.

Теорія “героїв і натовпу” знайшла продовження в ХХ ст., її представник **А. Тойнбі** доводив, що джерелом руху історії (в його термінології – цивілізації) виступають *природні або соціальні виклики*. Рушійною силою цивілізації є творча меншина, очолювана видатною особою, лідером. Організувавши навколо себе народну масу, творча меншина відповідає на виклики у вигляді зміни соціальних умов, і цивілізація робить крок уперед у своєму зростанні, поступі [5].

І. Гегель, виводячи розум на рівень світового, називає його джерелом і змістом світової історії, її творцем. Світовий розум керує історичним розвитком і є “водієм” народів і всього світу [3].

Теорія географічного детермінізму і гегелівська теорія світового розуму відстоювали позицію, згідно з якою джерело розвитку суспільства міститься поза ним. У ХІХ – ХХ ст. з'являються теорії, які шукають джерела і рушійні сили історичного процесу (суспільства) в самій історії, у самому соціумі. Поштовхом для таких поглядів стала знову ж таки система Гегеля. Хоча він вважав, що джерело історичного розвитку розміщене зовні, але водночас доводив, що джерело розвитку будь-якої системи – це внутрішні суперечності.

Первинність свідомості в суспільному житті відстоює американський мислитель російського походження **П. А. Сорокін**. Він бачить лише у свідомості джерело розвитку і детермінанту суспільного прогресу. Усі реальні соціальні явища мають два аспекти: зовнішній, матеріальний і внутрішній, духовний.

Духовний аспект поданий фрагментами свідомості – ідеями, образами почуття, які втілюються в життя за допомогою “матеріальних провідників” зовнішнього аспекта, тобто предметів, процесів. Як доказ, Сорокін наводить приклад із двома каменями, однаковими за формою, розміром, вагою. Між ними існує глибока відмінність: один – просто камінь, другий – священний символ, предмет поклоніння, фетиш. Чому один камінь нічого не означає, а другий став соціально-значущим, символом, знаком. Тому, відповідає Сорокін, що другий камінь став носієм смислу, ввібрав у себе певну релігійну ідею. Саме ідея, а не фізико-хімічні властивості визначають його соціальний статус, його місце в історичному розвитку. Із цього та інших аналогічних прикладів Сорокін робить висновок, що характер історичних процесів і соціальних предметів визначається

ідеями, цілями, задумами людей. *Духовне в суспільному житті повністю визначає матеріальне.*

Разом із тим потрібно враховувати дію **закоу збільшення потреб**. Зрозуміло, що суспільство не може прожити, не займаючись виробництвом знань, ідей, духовних процесів. Перед тим як створювати ідеї, наукові теорії, писати музику тощо, людина повинна задовольнити матеріальні потреби (їжа, одяг, житло та ін.). На цей факт природної первинності і задоволення матеріальних потреб людей звернув увагу в XIX ст. **К. Маркс**. У пошуках джерел історичного процесу він виходив із реальних дійсних передумов, які можуть бути встановлені емпіричним шляхом. Такими передумовами він назвав умови їхнього життя. Для життєдіяльності людей насамперед необхідні предмети, створювані матеріальним виробництвом, тобто матеріальні блага, що задовольняють життєві потреби людей (у їжі, в побуті, одязі тощо). Саме в матеріальних потребах, точніше в суперечності між потребами та їх задоволенням, К. Маркс побачив джерело розвитку соціальної дійсності. Задоволена потреба викликає до життя другу, третю і т. д. Процес повторюється, зберігаючи внутрішню стійкість, необхідність та істотність. Цей процес знаходить відображення в законі підвищення потреб. Для задоволення зростаючих матеріально-фізичних потреб необхідне розширення матеріального виробництва, що веде до постійного вдосконалення суспільства. Об'єктивними є не лише матеріальні, але й духовні потреби. Людина не може припинити думати, пізнавати, відчувати, як не може не їсти, ходити. *Потреби в знанні, пізнанні, розвиненому духовному світі теж властиві людині, як і матеріальні.* Наприклад, потреба у вірі так само важлива, як і потреба в житті. Віра допомагає людині жити, вижити (іноді навіть фізично), зберегти спокійний стан духу, вчить співчувати, розуміти.

Концепція *історичного кругообігу*. Італійський мислитель **Дж. Віко** запропонував теорію історичного кругообігу, згідно з якою кожний народ проходить три *епохи*: **Вік Богів, Вік Героїв, Вік Людей**. У Вік Богів люди думали, що живуть під божественним правлінням, вірили оракулам і жерцям. Форма правління – *теократична*, головний авторитет – Бог, права людей залежать від Богів. У Вік Героїв правила аристократи, що відрізняли себе від плебей, вирішальну роль у цей період відігравало право сили: має рацію той, хто сильніший. Форма правління цієї епохи – *аристократична*, головним авторитетом були урочисті формули

законів (тобто їх суворе дотримання). Вік Людей визнав усіх людей рівними за природою, право ґрунтується на людському розумі, форма правління – *демократична*, авторитетом користувалися розсудливі люди, які поводити себе відповідно до загальноприйнятих норм і принципів. Іншими словами, епохи відрізнялися звичаями, моральністю, юридичними законами тощо. Кожна епоха, на думку Віко, мала свою специфіку. Певна нація, пройшовши ці епохи, поверталася до початкового стану, але на більш високому рівні, тому що абсолютне повернення до попереднього стану неможливе.

Концепція *лінійного і дискретного підходів*. При аналізі історичного процесу одні дослідники підкреслюють момент повторюваності, інші – своєрідність. Перший підхід підкреслює *єдність* історії, умовно його можна назвати *лінійним*. Відповідно до “лінійної” концепції, історичний процес є прогресивним, здійснюється шляхом переходу від однієї стадії до іншої, від менш досконалої до більш досконалої. Другий підхід – *дискретний* – підкреслює *різноманітність*, багатоваріантність розвитку історії.

Лінійний підхід до історії вперше був сформульований у Новий час і оформився у вигляді схеми “Давній світ – Середні віки – Новий час”. Цей підхід був пануючим у XVIII ст. у вченнях французьких просвітителів. Зокрема, **Ж. Кондорсе** вважав увесь історичний шлях людства процесом переходу від однієї стадії до іншої. В основі поділу на епохи (Кондорсе нарахував їх 10) лежить прогрес людського розуму. Епохи в Кондорсе відрізняються конкретними втіленнями діяльності розуму людини: землеробство, одомашнення тварин, розподіл праці, виникнення ремісництва, релігії, алфавіту, знань, книгодрукування тощо.

Лінійний підхід до історії розділяв Гегель, який вважав, що всесвітня історія спрямовується зі Сходу (це початок історії) на Захід, який є завершенням історії. Беручи до уваги природні умови і відмічаючи їхній зв'язок із духом народу, Гегель підкреслював, що Схід – це дитячий вік історії. Другий часовий етап – грецький світ – юність історії, формування індивідуальності. Грецький світ – це період царства прекрасної свободи, де панують гармонія, мир і злагода. Третій період – римський світ – змужніння історії. У Римі індивіди стають юридичними особистостями, приватними особами. Четвертий період – німецький світ, у якому дух досягає повного розвитку і зрілості. Вершиною світової історії Гегель вважав прусську монархію. Щоправда, це була данина тим

соціально-політичним умовам, в яких перебував філософ. Критерієм поділу всесвітньої історії на окремі періоди в Гегеля виступає рівень свободи духу, який врешті-решт веде до абсолютної форми (німецького світу) [3].

Прибічником лінійного підходу до історії був **К. Маркс**, який вважав, що історія розвивається по спіралі, проходячи певні етапи. Критерієм поділу історії на якісні етапи в Маркса виступає матеріальний фактор – спосіб виробництва матеріального життя. Маркс звернув увагу не стільки на особливості окремих конкретних суспільств, скільки на їхню схожість і повторюваність, що полягає в єдності (подібності) матеріальної основи – способу виробництва матеріальних благ. Якщо всі окремі, одиничні суспільства мають своїм фундаментом, базисом одну й ту ж систему соціально-економічних відносин, то ці суспільства належать до одного й того ж типу (незважаючи на інші відмінності). Ці типи суспільства Маркс назвав **суспільно-економічними формаціями**. Відбиваючи функціонування соціальної системи через процес становлення і розвитку, через досягнення конкретних результатів, суспільно-економічна формація означала одночасно стан і процес.

Суспільно-економічна формація – це історичний тип соціуму, що ґрунтується на певному способі виробництва і виступає як ступінь прогресивного розвитку світової історії. Поняття формації складає основу матеріалістичного розуміння історії. Його сутність полягає у баченні історії як природно-історичного і закономірного процесу послідовної зміни однієї формації іншою. Аналіз історії з позицій природно-закономірного процесу показує історію (соціум) підсистемою світу. Вона має свої власні об'єктивні закони, що виявляють себе в діяльності людей.

Поняття формації відображає загальну логіку розвитку всесвітньої історії, показує її єдність, абстрагуючись від часткових явищ і випадковостей. Своєрідність окремих суспільств підкреслює дискретна концепція історії.

Дискретний, або культурно-релятивістський підходи до історії розкриваються за допомогою домінуючих понять культури і цивілізації. Історія з позицій такого підходу розкривається як процес становлення, зростання, розвитку і загибелі самостійних культур (або цивілізацій). Кожна культура (або цивілізація) є автономним утворенням, яке містить сукупність способів, форм колективної життєдіяльності людей, взятих в єдності матеріальних, соціально-правових і духовних аспектів.

Теорії культурно-історичних типів. Одним із перших, хто побачив різноманітність історії у вигляді культурно-історичних типів, був російський вчений **М. Я. Данилевський**. Він нарахував 11 таких типів: єгипетський, китайський, вавилонський, давньоєврейський, індійський, іранський, єврейський, грецький, римський, новоєврейський, романо-германський. *Культурно-історичний тип народжується з тривалої етнографічної (первісної) стадії, досягає найвищого розквіту в цивілізації, потім гине, або застигає на тривалий роки.* Культурно-історичний тип живе за конкретними законами (їх п'ять і для всіх типів вони однакові), розвиваючи один із видів діяльності: або *релігійний*, або *культурний* у вузькому сенсі (науковий, технічний, художній), або політичний, або *господарський*. Розвинути всі типи діяльності може, вважає Данилевський, лише майбутній *слов'янський* тип. Досі грецький тип розвивав художню діяльність, єврейський – релігійну, римський – політичну. Романо-германський тип – двоосновний, він розвиває і досягає найвищого рівня в двох галузях – в науковій і політико-правовій.

Детальніше теорію культурно-історичних типів розроблено в працях німецького мислителя, прибічника філософії життя **О. Шпенглера**. Як і **М.Я. Данилевський**, він практикує лінійний підхід до історії і виокремлює вісім замкнених культур, що живуть самостійним життям: єгипетська, індійська, вавилонська, греко-римська, візантійсько-арабська, західноєвропейська, культура майя та російська. О. Шпенглер показує культуру як живий організм, як "історичну особу" із властивою для особистості неповторністю, світовідчуттям. Відповідно до подання культури як історичного організму, філософ говорить, що вона має своє життя, свою долю, свою думку, вона народжується, розквітає і гине. Розквіт душі кожної культури знаходить вираження в елементах духовної культури: нації, живопису, архітектури тощо. Старіння культури, її занепад. О. Шпенглер називає *цивілізацією*, її головна ознака – світове місто, мегаполіс. У них "всмоктуються" кращі люди, перетворюючись на масу, натовп. У цивілізації панують техніка, машини, політика, бюрократія, гроші. *Поступово в цивілізації дух згасає, культура гине.* Такий висновок О. Шпенглера. У створений ним *теорії замкнених культур*, хоча і підкреслюється самотність кожної культури, але заперечується їхній діалог, можливість їх пізнання, вплив одна на одну, існування загальних історичних законів [6].

Якщо **М.Я. Данилевський** вважав цивілізацію

